

СИСТЕМА РОБОТИ ФАХІВЦЯ СОЦІОНОМІЧНОЇ СФЕРИ ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ THE SYSTEM OF A SPECIALIST IN THE SOCIONOMIC SPHERE ON PREVENTION AGGRESSIVE BEHAVIOR OF ADOLESCENTS

У статті розглянуто проблему агресивної поведінки підлітків та систему профілактичних заходів у діяльності фахівця соціономічної сфери щодо її вирішення.

Проаналізовано результати наукових досліджень, які засвідчують, що розробленню проблеми запобігання агресивної поведінки, зокрема, у підлітків приділено недостатньо уваги. Розкрито поняття «агресія», еволюцію розуміння сутності природи агресії, а також поняття «агресивні прояви», «агресивна поведінка». Визначено, що на розвиток агресивності впливають такі основні фактори, як спадковість, соціально-психологічні фактори (негативні взаємовідносини у родині, стилі сімейного виховання, приклади агресивної поведінки дорослих, однолітків, телебачення), мікрофактори (сім'я), мезофактори (дитячий соціум), макрофактори (ЗМІ), характерологічні особливості дитини. До зовнішніх факторів, що негативно впливають на розвиток і поведінку підлітків, віднесено негативні процеси у суспільстві, стан родини та атмосфера в ній, фактори ризику, що впливають із внутрішнього шкільного життя; неухвага сім'ї та школи до нервово-психічного стану підлітка штовхають підлітків на пошуки зниження тривоги (тютюнопаління, алкоголь, наркотики, легкі сексуальні зв'язки).

З'ясовано, що концептуальна модель психопрофілактичного впливу самоактуалізації особистості на прояв агресивних тенденцій складається з двох основних компонентів, а саме соціально-психологічного та індивідуально-психологічного, кожний з яких має власні форми проведення профілактичних заходів. Однак найбільшого ефекту можна досягнути шляхом залучення до профілактичної роботи самих підлітків, педагогічних працівників навчального закладу та батьків.

Доведено, що така комплексна співпраця команди, а саме підлітків, педагогів, батьків, практичних психологів, соціальних педагогів, сприятиме успішній психопрофілактичній роботі з подолання агресивних проявів у підлітків.

Ключові слова: агресивна поведінка, агресивні прояви, підлітки, профілактичні заходи, система роботи фахівців соціономічної сфери.

The article deals with the problem of aggressive behavior of adolescents and the system of preventive measures in the activities of a specialist in the socionomic sphere to overcome it. The results of scientific research have been analyzed, which indicate that not enough attention has been devoted to the development of the problem of preventing aggressive behavior, in particular among adolescents. The concepts of "aggression", the evolution of understanding the essence of the nature of aggression, "aggressive manifestations", "aggressive behavior" are disclosed. It has been determined that the development of aggressiveness is influenced by such main factors as: heredity, socio-psychological factors (negative relationships in the family, style of family education, examples of aggressive behavior of adults, peers, television), micro-factors (family), mesofactors (children's society), macro factors (mass media), character traits of the child. External factors that negatively affect the development and behavior of adolescents include negative processes in society, the state of the family and the atmosphere in it, risk factors arising from the internal school life; inattention in the family and school to the neuropsychiatric state of a teenager push teenagers to seek anxiety reduction (smoking, alcohol, drugs, light sexual relations).

It was found that the conceptual model of the psychoprophylactic influence of personality self-actualization on the manifestation of aggressive tendencies consists of two main components: socio-psychological and individual-psychological, each of which has its own forms of carrying out preventive measures.

However, the greatest effect can be achieved by involving adolescents themselves, teaching staff of an educational institution and parents in preventive work.

It has been proven that such a complex cooperation of a team – adolescents, teachers, parents, practical psychologists, social educators – will contribute to successful psycho-preventive work to overcome aggressive manifestations in adolescents.

Key words: aggressive behavior, aggressive manifestations, adolescents, preventive measures, the system of work of specialists in the socionomic sphere.

УДК 37.013.42:316.624-053.6
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/33-2.18>

Замашкіна О.Д.,
канд. пед. наук,
доцент кафедри права
і соціальної роботи
Ізмаїльського державного
гуманітарного університету

Постановка проблеми у загальному вигляді.

На сучасному етапі розвитку людства кризові соціальні процеси, які притаманні українському суспільству сьогодні, здійснюють негативний вплив на психологію людей, породжують напруженість та тривожність, насильство, жорстокість, озлобленість. Тяжке економічне становище країни викликає у нашому суспільстві серйозні труднощі та внутрішні конфлікти, спричиняє значне збільшення рівня різноманітності та поширеності форм

аморальних проступків, злочинності, інших видів поведінки, які не відповідають нормі.

Останнім часом спостерігається збільшення кількості неповнолітніх, яким притаманна девіантна поведінка, що проявляється в асоціальних вчинках (хуліганство, наркоманія, алкоголізм, вандалізм, порушення норм громадського порядку); посилюється демонстративна поведінка щодо дорослих; у крайніх формах виявляються агресивність та жорстокість; виникають нові види девіант-

ної поведінки (підлітки займаються сутенерством та проституцією, беруть участь у рекеті, воєнізованих формуваннях екстремістів, булінгу, кібермобінгу тощо).

Збільшення агресивних тенденцій серед підлітків відображає одну з найгостріших соціальних проблем у нашому суспільстві. Саме підлітковий вік є небезпечним і найбільш уразливим щодо їх негативного впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати аналізу наукових досліджень і соціально-психологічної практики висвітили потреби сучасного суспільства у необхідності розроблення теоретичних і практико орієнтованих профілактичних засобів подолання агресивних проявів та агресивної поведінки у неделінквентних осіб різного віку, зокрема підліткового. Дослідниця О. Мізерна зауважує, що «в останнє десятиріччя вчені приділяють увагу вивченню агресивної поведінки у неделінквентних осіб різного віку: О. Бовть, В. Шебанова – молодшого шкільного; А. Реан, Л. Семенюк – підліткового; В. Крайнюк, О. Хренніков, С. Шебанова – юнацького. Зокрема, в дослідженні підліткового віку науковцями отримані дані стосовно особливостей вікової динаміки (А. Реан, Л. Семенюк), ставих відмінностей (І. Фурманов, Л. Семенюк); визначена дія макросоціальних чинників, сім'ї (Н. Алікіна, О. Бовть, А. Реан, Л. Семенюк) на агресивну поведінку» [6, с. 4].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз та узагальнення результатів наукових досліджень засвідчують, що в сучасній психолого-педагогічній теорії та практиці розробленню проблеми запобігання агресивної поведінки, зокрема, у підлітків приділено недостатньо уваги.

На нашу думку, вивчення специфіки роботи соціальних працівників щодо профілактичних заходів стосовно проявів агресії у підлітків є актуальною і завжди відкритою проблемою.

Мета статті. Метою статті є аналіз і вивчення системи профілактичних заходів щодо запобігання агресивних проявів (агресивної поведінки) у підлітків.

Виклад основного матеріалу. Результати аналітичного огляду сучасних психологічних досліджень дають підстави вважати, що «агресія» – це широко використовуваний філософський, соціологічний і психологічний термін, який позначає будь-яку різною мірою емоційно забарвлену активність особистості чи групи (суспільства) щодо інших суб'єктів, яка набуває форм прямого чи опосередкованого насилля. У словнику-довіднику із соціальної педагогіки під агресією розуміється «поведінка чи дії, спрямовані на заподіяння психологічної чи фізичної шкоди, збитку або на знищення кого-небудь, чого-небудь» [9, с. 11].

О. Замашкіна зауважує, що «якщо говорити про еволюцію розуміння сутності природи агресії, то спочатку агресія визначалася як мотивовані зовнішні вчинки, якими порушуються правила та норми співіснування, завдається шкода, заподіюється страждання та біль людям. Узагальнення більшості досліджень із проблеми агресії дають змогу представляти її як поведінку, спрямовану на завдання збитку або шкоди іншій людині, у якій є всі підстави бажати уникнення подібного ставлення до себе» [3, с. 57]. Відповідно до цього, під «агресивними проявами ми розуміємо передусім зовнішні форми поведінкового реагування, що являють собою дії, які спричиняють шкоду чи збиток живим і неживим об'єктам. Агресивні прояви виступають також як спосіб психологічного захисту, тому їх можна розглядати як недиференційований захисний механізм, як неконструктивну, неадекватну поведінку. Вже на цьому етапі аналізу виявляється зв'язок між агресивністю й самоактуалізацією особистості», – запевнює О. Ляц [4, с. 10].

Науковець О. Мізерна зауважує, що «деструктивний характер цього явища підкреслюється низкою наукових досліджень, у яких агресія розглядається в контексті девіантної поведінки та злочинності (Н. Алікіна, С. Єніколопов, Л. Конишева, Н. Ратінова, В. Степанов, В. Устінова)» [6, с. 4].

Проблем дитячої агресивності торкаються спеціалісти в галузі дитячої психіатрії і патопсихології (М. Булянов, В. Ковальов), які зазначають, що за психічних порушень розвиток агресивності визначається не тільки особливостями особи, спадковістю, але й впливом таких соціально-психологічних факторів, як особливості взаємовідношень у родині, стилі сімейного виховання, приклади агресивної поведінки, що демонструють дорослі, однолітки, телебачення. У підлітковому віці зростає частота агресивних проявів у поведінці. Існує низка обґрунтувань цього об'єктивного біологічного та психологічного характеру й такі соціально-психологічні фактори, що є початковими у виникненні агресії у дітей, а саме мікрофактори (сім'я), мезофактори (дитячий соціум), макрофактори (ЗМІ), характерологічні особливості дитини.

З настанням етапу статевого дозрівання у підлітка з'являються нарочита грубість, нестриманість, непосидючість, образливість, плаксивість, дратівливість, негативне ставлення до навчання. Неадекватні віковим особливостям школярів виховні дії викликають у них супротив, накопичується негативний досвід, що посилює особисті недоліки. Можна сказати, що дитина є маргіналом – особистістю на межі між дитинством і дорослістю. Фізичні непропорційні зміни тіла породжують різноманітні комплекси неповноцінності. Така підліткова незграбність маскується під напускною розбещеністю, грубістю, безпечністю.

На психологічному рівні розвивається почуття дорослості, замах на яке є трагедією для підлітка і дає гостру агресивну реакцію на втручання. Якщо внутрішня агресивність велика, але не знаходить виходу й суворо карається у родині, то поведінка підлітка знаходить своє виявлення у булінгу – навмисному цілеспрямованому заподіянні шкоди живим істотам. Підліток розуміє, що робить погано, але продовжує діяти холоднокровно й свідомо. Такі підлітки мають нарцисичний розвиток, тобто спрямованість любові тільки на себе має у них суттєву патологічну форму: якщо вони говорять про каяття або просять вибачення у своїх жертв, то це, швидше за все, спосіб вийти сухим з води.

Таким чином, поступово формується агресивна поведінка, яка трактується як «активні, відкриті зовнішні прояви дій з боку агресора, які завжди приносять іншій людині фізичну чи моральну шкоду <...> виявляються у різних проявах: від образливих слів до грубого фізичного насилля» [9, с. 342].

На думку соціологів, психологів та педагогів, зовнішніми факторами, що негативно впливають на розвиток і поведінку підлітків є негативні процеси у суспільстві, стан родини та атмосфера в ній, фактори ризику, що впливають зі внутрішнього шкільного життя. До факторів, що сприяють розвитку агресивності серед підлітків, можна віднести погіршення соціальних умов життя дітей (ізоляція дитини від світу дорослих та інших дітей за межами школи). Діти та підлітки все більше часу проводять вдома, за різними гаджетами, лишаючи себе живого спілкування з однолітками. Усамітнюючись за стінами, вони поступово розучуються дружити, любити, сваритися, ворогувати й миритися, тому природна агресивність не знаходить виходу і природно не коригується соціумом. Сучасна дитина все більше знаходиться в маленькому світі своєї родини і масової культури, що виховує з екранів телевізорів і гаджетів, до того ж не завжди позитивно.

Таким чином, маючи самотність дітей після школи, неадекватне підвищення батьківського піклування та позбавлення їх можливості «вчитися життя» у дворі, можемо сказати, що соціальні умови життя дітей погіршилися.

Другим фактором, який сприяє зростанню агресивності серед підлітків, є криза сім'ї, особливо коли батьки розлучаються. Негативні відносини між батьками розколюють особистість дитини, роблять її патологічною, знижують самоконтроль у поведінці, що призводить до вихлюпування внутрішньої напруги в соціум. На становлення агресивної поведінки підлітка багато в чому впливають стиль сімейного виховання, ступінь згуртованості сім'ї та близькості з дитиною, характер взаємин братів і сестер. Родина може одночасно демонструвати моделі агресивної поведінки і забезпечувати їх підкри-

плення. Вірогідність агресивної поведінки підлітків залежить насамперед від того, чи стикаються вони з проявами агресії вдома. Жорстокість і насилля можуть набувати форм фізичного, психологічного, морального впливу. Психологічна травма найчастіше викликається заборонаю теплих батьківських почуттів та емоцій, різкою і грубою критикою в бік дитини, образою і залякуванням. За суворих взаємовідносин між батьками, до дітей у підлітків поступово формується почуття образи й ненависті, розвиваються байдужість, лень, відраза до батьківського впливу та, нарешті, відкритий опір. Якщо у дитини погані взаємовідносини з батьками, вони почуваються зайвими, не відчувають батьківської підтримки, в подальшому, можливо, виявляться втягнутими у кримінальну діяльність. При цьому відбувається порушення структури особистості, поведінки та соціальної сутності. Озлоблення підлітка може позначитися появою особливої особистісної характеристики, а саме акцентуації характеру.

Третім фактором є неухвага сім'ї та школи до нервово-психічного стану підлітка. Приховані неврози й прикордонні розлади штовхають підлітків на пошуки зниження тривоги тютюнопалінням, алкоголем, наркотиками, легкими сексуальними зв'язками.

Отже, будь-яка форма агресивної поведінки спрямована на вперте відстоювання підлітком свого «Я», оскільки базисними потребами дитини є свобода й самовизначення, а дорослий, який позбавляє дитину свободи дій, вбиває природні сили її розвитку.

За дослідженнями О. Лящ, «у теоретичних дослідженнях підліткового віку виділяється разом з агресивністю таке явище, як самоактуалізація. Її особливості й прояви різних форм агресивності підлітка розглянуті Д. Марсія через поняття статусу ідентичності. Проходження підлітків через певні статуси може супроводжуватись проявами агресивності (конфліктність, експериментування з різними способами поведінки), які можуть змінюватись в процесі засвоєння гуманістичних цінностей, розвитку властивостей самоактуалізованої особистості (потреба в пізнанні, креативність, пошук і формування свого «Я»). Ж. П'яже описав децентрацію в підлітковому віці й формування програми життя як основні характеристики самоактуалізації в підлітковому віці» [4, с. 9].

Дослідниця доводить, що у культурно-психологічній концепції Е. Шпрангер визначив три типи розвитку дітей. Перший та другий типи характеризуються високим рівнем агресивності, а третій – високим рівнем самоактуалізації, за яким підлітки мають більш низький, ніж в інших випадках, рівень агресивності, у них проявляється така особливість самоактуалізації, як формування Я-концепції.

Вчені пов'язують самоактуалізацію в підлітковому віці з переживанням дитинства, зі спря-

мованістю на подальший розвиток, зі здатністю підлітка не просто відтворювати зовнішній світ, а виділяти себе в цьому світі, пізнавати свій внутрішній світ, переживати його й певним чином ставитися до себе (І. Булах, Ш. Бюлер, Т. Титаренко). «Самоактуалізація визначається нами як процес, що характеризується такими компонентами, як відкриття свого внутрішнього світу, самоприйняття, самоповага адекватна самооцінка, поява усвідомлення реальності часу, усвідомлення своїх цілей, життєвих прагнень, вироблення життєвого плану, формування автономності», – стверджує О. Ляц [4, с. 9].

На всіх етапах розвитку особистості потрібна систематична робота з профілактики проявів агресивності. «Здійснення своєчасної ранньої профілактики агресивної поведінки через залучення учнів до різноманітних форм самоактуалізації (формування доброзичливого ставлення до інших, здатності до розуміння оточуючих, прийняття себе та інших, прийняття реальності часу, прагнення до пізнання нового, визначеність та бачення перспектив на майбутнє тощо) дає змогу значною мірою знизити кількість агресивних проявів» [4, с. 20].

Концептуальна модель психопрофілактичного впливу самоактуалізації особистості на прояв агресивних тенденцій складається з двох основних компонентів, а саме соціально-психологічного та індивідуально-психологічного. «Перший передбачає групові консультативні, тренінгові, корекційні, психотерапевтичні заходи з профілактики агресивних проявів у підлітків, батьків, педагогів; тренінгові вправи з формування гуманістичних цінностей та властивостей самоактуалізованої особистості. Другий компонент полягає в індивідуальній консультативній роботі з окремими учнями та розвитку в них властивостей самоактуалізованої особистості» [4, с. 21].

Найбільшого ефекту можна досягнути шляхом залучення до профілактичної роботи самих підлітків, педагогічних працівників навчального закладу та батьків. Така комплексна співпраця команди, а саме підлітків, педагогів, батьків, практичних психологів, соціальних педагогів, сприятиме успішній психопрофілактичній роботі.

Вважається, що до певного ступеня ефективним у корекції агресивних проявів у особи може бути тактика заборон і покарань, яка застосовується під час діагностики делинквентного і кримінального типів поведінкових девіацій, а її застосування за інших типів науково не обґрунтовано. Страх покарання не може змінити адитивну, патохарактерологічну або психопатичну агресивну поведінку.

Науковець К. Сергеєва визнає, що досить широко застосовуються у профілактиці агресивної поведінки підлітків такі методи, як методика позитивного підкріплення під час усунення небажаної поведінки, методика навчання навичкам соціаль-

ної адаптації, методика заохочення бажаної поведінки й покарання небажаної, виховання навичок спілкування [8, с. 13].

Одним із пріоритетних та ефективних способів психокорекції агресивної поведінки вважається тренінг соціальних умінь, який застосовують у разі добровільного бажання клієнта позбутися агресивних проявів поведінки та навчитися стриманості. За даними Р. Берона і Д. Річардсона, тренінг соціальних умінь за агресивної поведінки полягає у таких процедурах:

1) моделювання, що передбачає демонстрацію особам, які не мають базових соціальних умінь, прикладів адекватної поведінки;

2) рольові ігри, що пропонують уявити себе в ситуації, коли необхідна реалізація базових умінь, яка дає можливість на практиці перевірити моделі поведінки, яким клієнти навчилися у процесі моделювання;

3) встановлення зворотного зв'язку, а саме заохочення позитивної поведінки («позитивне підкріплення»);

4) перенесення навичок із навчальної ситуації у реальну життєву обстановку [5, с. 71].

В. Долгова та Е. Капітанець програму психолого-педагогічної корекції агресивності пропонують побудувати за принципом системності за кількома блоками, такими як діагностичний, корегувальний, блок ефективності перевірки корегувальної дії, блок рекомендацій учителям, батькам, підліткам [2, с. 51].

І. Долгова виокремила такі найбільш ефективні методи психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки підлітків:

– групове обговорення, засноване на обговоренні учасниками визначених ситуацій або позицій і їх розгляді з різних позицій, внаслідок чого спочатку неоднорідні й навіть екстремальні позиції учасників згладжуються і стають єдиною, загальною усередненою думкою, а саме груповою нормалізацією;

– аналіз ситуацій, запропонованих в ігровій формі, й моделювання життєвих ситуацій підлітків, що дає їм змогу аналізувати свою поведінку, думки й поведінки інших, виходячи із ситуацій, у яких вони програють;

– гра як діяльність людини, спрямована на умовне моделювання деякої діяльності, що розгортається, як форма діяльності в умовних ситуаціях, спрямована на відтворення і засвоєння соціального досвіду, закріпленого в соціально фіксованих способах дії суб'єкта, в суб'єктах науки й культури; під час використання рольової гри як елементу психодрами її учасники виконують різні значущі для них ролі в реальному житті; символічна гра є різновидом гри, в якій реальність відтворюється у вигляді символів або знаків, а ігрові дії виконуються в абстрактній символічній формі;

– робота в парах, трійках, мікрогрупах, що використовується під час навчання навичкам або на будь-якому іншому етапі навчання [1].

Зарубіжними вченими Т.Д. Баррі та Дж.Е. Лохманом були сформульовані деякі поради та рекомендації під час роботи фахівців соціономічної сфери, соціальних педагогів з агресивними підлітками, які можуть використовувати вчителі й батьки.

1) Похвалити підлітка, який поводить себе добре й позитивно. Надати додаткові можливості діяти відповідним чином і дати позитивний відгук.

2) Завжди повідомляйте підлітку, що він користується повагою з боку вчителів, батьків, однолітків, коли поводить себе добре, а його іноді недоречно поведінка дуже всіх засмучує.

3) Ігнорування незначних руйнівних дій (скарги) може бути ефективним, але необхідно не залишати без уваги недоречну агресію.

4) Необхідно зберігати спокій і моделювати позитивне вирішення будь-яких проблем для підлітка; не сердитись у відповідь на прояви його гніву або агресії.

5) Не менш ефективним може бути використання інструкцій і команд, які мають подаватися у короткій, прямій, без зайвих пояснень формі.

6) Встановіть домашні правила або правила класу, яких завжди повинні дотримуватися і дорослі, і підлітки, зосереджені на зниженні агресивної поведінки (за недотримання підлітком інструкцій або інших команд, порушення встановлених правил настають швидкі негативні наслідки, а саме додаткова робота або втрата привілеїв).

7) Ефективне вирішення проблеми може бути представлено у формі такої моделі: виявлення проблеми; генерація декількох потенційних відповідей (позитивні й негативні); оцінка альтернативних відповідей; планування; реалізація відповіді. Необхідно допомогти підліткові побачити вирішення проблем у дії та використовувати усі можливості допомоги йому у вживанні цих принципів до його власних проблем.

8) Навчіться разом із підлітком швидким та ефективним методам розслаблення (глибоке дихання з розрахунком до 10), які допоможуть заспокоїтись в разі виникнення злості та гніву.

9) Допоможіть підлітку зрозуміти погляди, думки, почуття інших, навчити поводитись у провокаційних ситуаціях, узгоджувати потреби з однолітками, батьками і вчителями, щоби підліток менше був схильний використовувати агресію або непокору як засіб здобуття того, що він хоче.

10) Допоможіть підлітку розвинути самостійність, оцінюючи його позитивні ідеї і заохочуючи позитивне незалежне мислення й ухвалення рішень. Разом із таким позитивним досвідом він рідше буде реагувати негативно й агресивно.

11) Надайте підліткові поради щодо прийомів приєднання до нових, позитивних груп однолітків

та уникнення девіантних груп і негативного тиску з їх боку.

12) У разі занепокоєння вчителя або батьків негативною поведінкою підлітка має бути організована всебічна оцінка кваліфікованими фахівцями його психічного здоров'я для визначення необхідності терапії [7, с. 90–91].

Висновки. Проведений аналіз наукової літератури засвідчив, що агресивні прояви та агресивна поведінка підлітків є соціально-педагогічною проблемою, а підлітковий вік з огляду на свої психофізіологічні особливості є ризикованим щодо формування агресивної поведінки через перебудову гормонального фону, формування підліткових комплекс-реакцій та відсутності достатніх знань стосовно саморегуляції емоцій та почуттів.

Названі нами теоретичні та практико-орієнтовані методики, тренінги, тактики, поради щодо систематичної комплексної профілактичної співпраці соціального педагога, практичного психолога, педагогічних працівників навчального закладу та батьків не вичерпують усього різноманіття наявних у сучасній психології та педагогіці технологій пропедевтики агресивної поведінки та її проявів серед підлітків.

Вважаємо, що цікавим напрямом подальших досліджень є можливість соціально-педагогічної роботи соціального працівника з родиною підлітка, схильного до агресивної поведінки, яка активно включиться у виховний процес у триаді «соціальний педагог – родина – підліток». Своєчасно надана психосоціальна допомога знищить напругу та оптимізує виховні можливості родини, вплине на успішну соціалізацію підлітка.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Долгова В. Агрессивное поведение подростков. *Концепт*. 2015. Т. 31. С. 16–20.
2. Долгова В. Психолого-педагогическая коррекция агрессивного поведения старших подростков. Челябинск : АТОКСО, 2010. 109 с.
3. Замашкіна О. Проблема агрессивности підлітків як соціально-психологічне явище сучасності. *Теоретичні та методичні аспекти соціальної діяльності* : монографія / відп. ред. Л. Данільчук, Л. Романовська. Хмельницький : ФОР Цюпак А., 2020. Т. 4. Розд. 2. С. 45–88.
4. Ляц О. Психологічна профілактика агресивних проявів в учнів професійно-технічних навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. псих. наук. Київ, 2006. 25 с.
5. Менделевич В. Психология девиантного поведения : учебное пособие. Санкт-Петербург : Речь, 2005. 445 с.
6. Мізерна О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку : автореф. дис. ... канд. псих. наук. Київ, 2005. 24 с.
7. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навчально-методичний посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соці-

альна робота» : у 2 ч. Ч. 1 : Теоретична частина. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ, 2016. 188 с.

8. Сергєєва К. Профілактика агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної

реабілітації : автореф. дис. ... канд. псих. наук. Київ, 2016. 24 с.

9. Соціальна педагогіка : словник-довідник / за заг. ред. Т. Алексеєнко. Вінниця : Планер, 2009. 542 с.